

Wydaje się, że polscy badacze zamków średniowiecznych częściej korzystają z literatury przedmiotu angielskiej i niemieckiej, chociaż podstawowe wydawnictwo z tego zakresu *Château-Gaillard*, wydawane jest we Francji i we Francji wykształca się – i to w różnych ośrodkach – spora grupa osób zainteresowanych tym tematem. Przykładem mogą być dwa tomy znanego wydawnictwa *Documents d'archéologie française* (dAf). Nr 32 zawiera materiały z kolokwium odbytego w Lyonie w kwietniu 1988 r., zasadniczo poświęconego regionowi Rhône-Alpes, ale włączającego w krąg swych zainteresowań także analogie szersze. Tom otwiera „Wstęp” Jean-Michela Poissona z *Ecole des hautes études en sciences sociales* (EHESS), z którego wynika, iż prezentowany dorobek stanowi rezultat wieloletniego programu z zakresu nauk humanistycznych, któremu patronował *Conseil supérieur de la recherche archéologique*. Z kolei „Wprowadzenie” napisał Vital Chomel, honorowy dyrektor służb archiwalnych departamentu Isère, który podkreślił, iż zagadnienia dotyczące zamków średniowiecznych są przedmiotem badań multidyscyplinarnych, przede wszystkim historyków, archiwistów, konserwatorów i archeologów.

Całość materiału została podzielona na trzy rozdziały: 1. „Wkład dokumentacji”, 2. „Rezydencja pańska: przykłady regionu Rhône-Alpes” i 3. „Porównania: posiadłości [domaines] sąsiednie i bardziej odległe”.

Wydaje się, że polscy badacze zamków średniowiecznych częściej korzystają z literatury przedmiotu angielskiej i niemieckiej, chociaż podstawowe wydawnictwo z tego zakresu *Château-Gaillard*, wydawane jest we Francji i we Francji wykształca się – i to w różnych ośrodkach – spora grupa osób zainteresowanych tym tematem. Przykładem mogą być dwa tomy znanego wydawnictwa *Documents d'archéologie française* (dAf). Nr 32 zawiera materiały z kolokwium odbytego w Lyonie w kwietniu 1988 r., zasadniczo poświęconego regionowi Rhône-Alpes, ale włączającego w krąg swych zainteresowań także analogie szersze. Tom otwiera „Wstęp” Jean-Michela Poissona z *Ecole des hautes études en sciences sociales* (EHESS), z którego wynika, iż prezentowany dorobek stanowi rezultat wieloletniego programu z zakresu nauk humanistycznych, któremu patronował *Conseil supérieur de la recherche archéologique*. Z kolei „Wprowadzenie” napisał Vital Chomel, honorowy dyrektor służb archiwalnych departamentu Isère, który podkreślił, iż zagadnienia dotyczące zamków średniowiecznych są przedmiotem badań multidyscyplinarnych, przede wszystkim historyków, archiwistów, konserwatorów i archeologów.

Całość materiału została podzielona na trzy rozdziały: 1. „Wkład dokumentacji”, 2. „Rezydencja pańska: przykłady regionu Rhône-Alpes” i 3. „Porównania: posiadłości [domaines] sąsiednie i bardziej odległe”.

Całość materiału została podzielona na trzy rozdziały: 1. „Wkład dokumentacji”, 2. „Rezydencja pańska: przykłady regionu Rhône-Alpes” i 3. „Porównania: posiadłości [domaines] sąsiednie i bardziej odległe”.

Pierwszy z nich zawiera sześć wystąpień. Marie-Thérèse Lorcin, historyk, profesor uniwersytetu Lumière-Lyon II, przedstawia *Inwentarze zamków: refleksje o źródle*. Oprócz ogólnej charakterystyki tej kategorii źródeł znajdujemy tutaj sporo informacji szczegółowych o wyposażeniu zamków m.in. w meble: siedziska (sièges), stoły, skrzynie, łóżka, szafki (dressoirs) i kredensy (buffets). Dość często określa się rodzaj drzewa, z którego są wykonane, najczęściej jest to jodła, mniej często orzech, dąb i inne. Autorka usiłuje zestawiać częstotliwość występowania różnych przedmiotów oraz rodzaj materiału, którego użyto do wyrobu tych przedmiotów, rozmiary, formę i stan zachowania.

Kolejny artykuł: *Funkcje pomieszczeń w zamkach regionu Bresse w XIV w.: wkład tekstów do archeologii* przygotowali Jeanne-Marie Lescuyer-Montdésert i Jean-Michel Poisson. Autorzy konfrontują źródła pisane z planami zamków, zajmując się szczególnie takimi ich elementami jak aula, pokoje, kaplica, kuchnia i krążenie. Wspominają też o wyposażeniu ruchomym.

Artykuł trzeci napisał Pierre Charbonnier, historyk, profesor na uniwersytecie Clermont-Ferrand II. Artykuł ten nosi tytuł *Życie w zamkach owerniackich [Auvergne] w końcu średniowiecza*. Autor najpierw charakteryzuje źródła, na których się oparł, są to przede wszystkim rachunki. Krótko opisuje same zamki i ich wyposażenie wewnętrzne, więcej miejsca poświęcając mieszkańcom zamków, panom i ich otoczeniu, także trybowi życia. Uderza go mała liczba danych o roli militarnej zamku, sporo ich jest o życiu gospodarczym, administracyjnym i religijnym, są wzmianki o wychowaniu dzieci i o rozrywkach, czasami o ksiązkach.

Autorką czwartego referatu jest Eliane Viillard, dyrektor służb archiwalnych departamentu Loire: *Smutny los średniowiecznych zamków hrabiów de Forez*. Zgodnie z tytułem autorka opisuje degradację i zniszczenie tych zamków, głównie na podstawie źródeł osiemnastowiecznych, których fragmenty przytacza, zastanawia się nad datami i przyczynami tych zniszczeń.

Piąty artykuł opracowała Danièle Alexandre-Bidon z EHESS: *Prawdziwe czy fałszywe? Wkład ikonografii do studium zamków średniowiecznych*. Referentka, która znana jest też ze swych zainteresowań komiksem, zajmuje się tu wiarygodnością przekazów ikonograficznych dotyczących zamków, dochodząc do wniosku, że choć nie są realistyczne, zwłaszcza przed XV wiekiem, przynoszą informacje o wnętrzach, o otoczeniu zamków, ogródkach, sadach, warzywniakach, wiwariach, zwierzyńcach, psiarniach i gołębnikach, o funkcjach zamków, ich skali, fortyfikacjach oraz o ich symbolice.

Ostatnie wystąpienie w tej serii: *Stacja [mansion], oryginalny system przekazywania czasowego zamków Kościoła Lionńskiego* wyszło spod pióra Marie-Pierre Feuillet, konserwatora z dyrekcji starożytności historycznych regionu Rhône-Alpes (DAH Rhône-Alpes). Na tle dziejów średniowiecznego Kościoła Lionńskiego otrzymujemy informacje o władaniu zamkami tego Kościoła i jego specyfice mającej wpływ na stan zachowania owych zamków.

W skład rozdziału 2. wchodzi dziewięć wystąpień, w większości związanych z konkretnymi zamkami lub grupami zamków. Jean-Olivier Guillhot, inżynier, badacz z DAH Franche-Comté, przedstawia *Badania ewolucji funkcji mieszkalnych donżonu w regionie Lyonu [Lyonnais] od XII do XV w.* Jego zdaniem w XII w. przeważają funkcje militarne, ale jednocześnie inne konstrukcje mają już możliwości mieszkalne bardziej rozwinięte. W wieku XIII obie tendencje istnieją w dalszym ciągu i rozwijają się, ale donżon częściej jest rezydencją niż fortecą, w XIV i XV w. dominują funkcje mieszkalne i symboliczne (znak władzy, demonstracja siły).

Jean-François Reynaud, historyk, profesor uniwersytetu Lumière-Lyon II, prezentuje *Fortece i rezydencje: zamki Trévoux, Fallavier i Saint-Georges d'Espéranche*, omawia tło historyczne powstania ich, funkcje forteczne i mieszkalne. W związku z zamkiem Fallavier przytacza inwentarz z 1436 r., w którym wymienia się wyposażenie go w meble, żywność, naczynia i w broń.

Tematem wystąpienia Bernarda Mandy'ego (DAH Basse-Normande) są *Sanktuaria zamkowe: od rzeczy praktycznej do ostentacyjnej*. Autor, który przebadal 137 zamków z dawnej diecezji lionńskiej, datowanych na lata 950–1500, zastanawia się nad różnorodnością miejsc kultu na zamkach od prostego oratorium do prawdziwego kościoła o dwóch poziomach i porządkuje je w zależności od położenia, wielkości, stosunku do parafii.

Yvonne Harlé-Sambet, archeolog, analizuje architekturę donżonu Bressieux zbudowanego w XII w. w Delfinacie i zadaje pytanie: *Donżon Bressieux: funkcja obronna czy mieszkalna?*.

Françoise Piponnier (EHESS) zajęła się wyobrażeniami grupy zamków hrabstwa Forez znajdującymi się w herbarzu Guillaume Revela (*Armorial de Revel*) powstałym w połowie XV w. i podjęła próbę typologii budowli zamkowych na podstawie tego źródła. Szczegółowiej omówiła wyobrażenie zamku Essertines-Basses, na którego terenie prowadziła przez kilka lat badania archeologiczne. Tytuł wystąpienia: *Forteca czy rezydencja? Zamki hrabiowskie du Forez według L'Armorial de Revel*.

Dalej mamy wystąpienie Michèle Bois związanej z DAH Rhône-Alpes: *Od kopca* [tzn. od zameczka na kopcu] *do rezydencji pańskiej: przykład Rochefort-en-Valdaine (Drôme) XI-XVII w.* Dowiadujemy się z niego, że podczas wykopalisk prowadzonych na tym stanowisku od 1983 r. można było prześledzić rozwój obiektu w Rochefort-en-Valdaine od gródka na kopcu (a właściwie na trzech) w XI w. do rozbudowanego zamku. Ubocznie autorka wspomina, że w kaplicy związanej z zamkiem znaleziono grób datowany na początek XIII w., wyposażony w naczynie gliniane.

Christian Trézin, konserwator zamków departamentu Drôme, na podstawie dokumentów średniowiecznych, badań archeologicznych i przede wszystkim inwentarzy z XVII i XVIII w. przedstawia zmiany, które przekształcają w ciągu wieków fortece zbudowaną przez rodzinę Adhémar (de Grignon) w pałac, który zachwyił hrabinę do Seigné. Tytuł: *Od fortecy do palacu Apollidona: zamieszkać w zamku Grignon od XV do XVIII w.* Apollidone to postać z hiszpańskiego romansu rycerskiego opublikowanego w początku XVI w., rycerz ten miał zbudować dla swej młodej żony przepiękny pałac.

Frédéric Raynaud, archeolog związany z DAH Provence-Alpes-Côte d'Azur, jest autorem artykułu zatytułowanego *Panowie i seniorat Vuache*. Seniorat ów [la seigneurie] to mikroregion leżący na lewym brzegu Rodanu, przy wyjściu z niziny genewskiej. Sam zamek Vuache był badany archeologicznie w sposób pozwalający na śledzenie jego rozwoju architektonicznego. Znaleziono tu m.in. świecznik z brązu datowany na XII w. i złoty pierścień z rubinem i szafirem datowany na XVI w.

Elisabeth Sirot-Chalmin, wykładowca uniwersytetu Lumière-Lyon II, przedstawia nam *Zamki górskie w XIII i XIV w.: organizacja przestrzeni według rachunków kasztelanii*. Chodzi o dawne hrabstwo Genewy, obecnie departament Haute-Savoie. Oprócz zamku Annecy autorka omawia 21 innych tego rodzaju obiektów. Interesuje ją umiejscowienie wielkiej wieży, czyli donżonu, rozmieszczenie budowli wewnątrz murów, kuchnia, paleniska, pobór i odpływ wody. W ciekawy sposób zestawia w tabeli występowanie w 22 zamkach następujących elementów: aula, sala ogrzewana, pokoje, garderoba, kaplica, kuchnia, skład chleba (paneterie), tłuszczu (lardier), butelek (bouteillerie), piwnica, piec, cysterna, studnia, karcer, gołębnik, pomieszczenie dla sokołów, ogród, latryny, krypta na archiwum, stajnie, biblioteka, loggie. Zestawia też elementy architektury obronnej.

Rozdział 3 zawiera pięć referatów. Tę część otwiera opracowanie Daniela de Raemy ze Szwajcarii: *Ruchomości drewniane zamków sabaudzkich dawnego Pays de Vaud i Chablais między 1360 i 1450*. Autor na podstawie źródeł pisanych, szczególnie rachunków przechowywanych w *Archivo di Stato di Torino*, zbiera informacje o wyposażeniu interesujących go zamków w sprzęt drewniany, który był skromny. Przytacza też informacje o tkaninach zdobiących wnętrza.

Następnie mamy artykuł Claire Beyssac zajmującej się archeologią średniowiecza, która prezentuje pracę: *Zamek Rochebaron: studium szczegółowe okrągłej wieży i kaplicy*. Chodzi o zamek leżący w dzisiejszym departamencie Haute-Loire, ale związany z hrabstwem Forez. Nie był on jednak zilustrowany w herbarzu Guillaume Revela. Początki zamku sięgają lat 1150–1200, ale omawiana wieża została zbudowana w XV w., podobnie kaplica.

Autorem kolejnego referatu jest Bernhard Metz, kustosz biblioteki uniwersyteckiej w Strasburgu, członek grupy GAMA (*Groupe d'archéologie médiévale d'Alsace*). Jego referat nosi tytuł: *W związku z pewnymi elementami komfortu w zamkach alzackich*. Praca ta poświęcona jest zaopatrzeniu w wodę, latrynom, ogrzewaniu i oświetleniu.

Przedostatni artykuł napisał Pierre Guichard, profesor uniwersytetu Lumière-Lyon II. Mówił on o *Zalogach wiejskich zamków walenckich w początku XIV w.* rozpatrując dawne zamki Królestwa Walencji, które władcy Aragonii często powierzali alkadom w celu ochrony tych obiektów. Okazuje się, że na początku XIV w. ich załogi były bardzo szczupłe i że czasami zamki te w ogóle pozbawione były załogi.

Ostatni referat przedstawił Tadeusz Poklewski z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Oddział w Łodzi, pt. *Pierwsze zamki rezydencjonalne w Wielkopolsce, XIV-XV w.* Autor wymienia zamki w: Koźminie, Wenecji, Pakości, Bolesławcu, Gosławicach, Borysławicach, Lutomiersku, Oporowie i Gostyninie oraz omawia ich funkcję obronną, administracyjną i jako centrów włości.

Tom wieńczy *Zakończenie* Jean-Marie Peseza (EHESS), który prowadzi seminarium poświęcone archeologii średniowiecznej w *Centre interuniversitaire d'histoire et d'archéologie médiévales* w Lyonie, przez które przeszło szereg uczestników omawianego kolokwium. Zwraca on uwagę na tendencję badania ewolucji instytucji zamku oraz odtwarzania warunków życia na nim, podkreśla górującą rolę historyków zajmujących się źródłami pisanyimi. Wynika stąd wskazówka, że archeolodzy muszą być świadomi wielkości tych zasobów i że nie wystarcza skromne ich uwzględnienie jako wstępu i ukłon w stronę multidyscyplinarności oraz reprodukcja bez własnych badań dzieł erudycyjnych. Wzywa dalej do systematycznego poszukiwania dokumentów oryginalnych dotyczących badanych zamków. Jednocześnie uświadamia, że nie można załamywać rąk na myśl jakoby wszystko było w tekstach, które są liczniejsze i dokładniejsze dopiero w końcu średniowiecza, natomiast między zameczkami na kopcach (motte) z ich konstrukcjami drewniano-ziemnymi a pańskimi rezydencjami w XIV i XV w. istnieje zacieniona strefa, którą rozjaśnić mogą tylko badania archeologiczne. Archeolodzy zwrócili już uwagę na dwory obronne (maison forte), ale co się wie o obwodach obronnych, refugialnych? Co się wie o rezydencjach książęcych, a nawet królewskich, o siedzibach Kapeptyngów w wiekach XII, XIII i XIV w lasach Île-de France lub przy królewskich opactwach? Także o kulturze materialnej na zamkach, nawet późnych, nie mówią wszystkiego inwentarze, które notują tylko rzeczy cenniejsze. W sumie J.-M. Pesez sądzi, że kolokwium nie zamyka dróg badań, lecz je otwiera.

Całość tomu zamyka bibliografia, słownik terminów oraz streszczenie francuskie i angielskie.

Powyższą publikację warto zalecić polskiemu czytelnikowi ze względu na bogactwo problematyki oraz bogactwo informacji wydobytych ze źródeł pisanych, których u nas jest tak mało.

Z kolei 33 nr „dAP” ma jednego autora, jest nim Gérard Giuliano, którego zaleca w wstępie Michael Bur zwracając uwagę, iż badacz ten jest jednocześnie archeologiem i historykiem biegle wykorzystującym źródła pisane i podkreślając jego umiejętność starannego rozdzielenia tego, co jest opisem, od tego, co jest interpretacją. Podstawą pracy jest jej część inwentarzowa, opublikowana jako druga, większa, od s. 69 do 226, nosząca tytuł: *Inwentarz stanowisk obronnych*. Zawiera ona katalog 70 zamków i dworów obronnych leżących w Lotaryngii centralnej, czyli między rzekami Mozela i Seille, zależnej ongiś od Cesarstwa, w średniowieczu zaś znajdującej się w sferze stykowej księstw terytorialnych: księstwa Lotaryngii, hrabstwa Baru i biskupstwa Metz. Katalog ów, ułożony alfabetycznie według nazw miejscowych, zawiera stałe hasła: *Położenie*, z określeniem przynależności kościelnej, położenia na mapie i z objaśnieniami toponimii; *Pozostałości*, z odpowiednim opisem; *Datowanie*, z przytoczeniem oryginalnego brzmienia źródeł w dawnym języku francuskim lub po łacinie i *Dzieje*, z zarysem dziejów obiektu. W miarę potrzeby, chociaż nie zawsze konsekwentnie, dodawane są paragrafy dodatkowe, np. *Dawna ikonografia*, *Dokumenty ikonograficzne*, *Dawne grawiury i teksty*, *Wkład dawnych grawiur*, *Zamek według tekstów*, *Próba odtworzenia*, *Mieszkańcy zamku*, *Ewolucja architektoniczna zamku*, *próba odtworzenia*, *Architektura zamku według tekstów*, *Zamek według wzmianek o naprawach*, itd. Towarzyszą temu materiały ilustracyjne: fotografie, plany katastralne i inne plany historyczne oraz aktualne, dawne przedstawienia ikonograficzne, m.in. ilustracje dziewiętnastowieczne i starsze. Jest też duża liczba drzew genealogicznych rodzin władających zamkami.

Natomiast pierwsza część książki, pt. „Wprowadzenie ogólne”, dość przewrotnie rzeczywiście zajmuje się kwestiami ogólnymi, ale najważniejszymi. Dzieli się ona na trzy rozdziały: 1. „Ramy ogólne”, z podziałem na – 1.1. *Warunki naturalne*, 1.2. *Pozostałości fortyfikacji sprzed roku tysięcznego*, i 1.3. *Obiekty z okolo roku tysięcznego*; 2. „Archeologia pańskiego mieszkalnictwa umocnionego”; rozdział ten obejmuje takie kwestie, jak – 2.1. *Pozostałości ziemne*, 2.2. *Zamki* i 2.3. *Dwory obronne*; 3. „Mieszkalnictwo umocnione w historii regionu”, z podziałem na – 3.1. *Miejsce zamku*, 3.2. *Miejsce dworu obronnego* i 3.3. *Wielkie etapy ewolucji*.

Dla czytelnika polskiego interesujące jest, iż autor włącza do owej pracy także (choćbyś nieliczne) ślady osadnictwa obronnego starszego, od neolitu do okresu lateńskiego, czy gallo-rzymskiego, których wykaz podaje w tabeli. W tabelkach zestawia też pozostałości podobne do naszych grodzisk stożkowatych, które dzieli na kopce zamkowe (*les mottes castrales*) i platformy dworów obronnych (*les plates-formes de maisons fortes*). Owe kopce mają chronologię rozrzuconą od XI do XV w. i w źródłach pisanych występują pod terminami: *castrum*, *château*, *maison forte*, *munitio*, *motte* i *palatio*. Właśnie jedną z zalet pracy jest głębokie odczytanie autora w źródłach i w związku z tym liczne przytaczanie terminów odnoszących się do zamków, ich części, umocnień, rozplanowania, materiałów budowlanych, wyposażenia itd.

W partii końcowej tej części swej książki autor omawia trzy etapy ewolucji zamków w Lotaryngii. Pierwszemu daje nazwę „Narodziny zjawiska zamków: połowa X – początek XIII w.”, drugiemu „Apogeum: druga ćwierć XIII – połowa XIV w.” i trzeciemu „Dostosowanie się do świata w kryzysie: lata 1340–1500”. Wszystko to z dalszymi podziałami chronologicznymi i z uwzględnieniem roli książąt i ich polityki, ewolucji rycerzy, szlachty i arystokracji.

Całą publikację zamyka bogata bibliografia z wydzieloną partią źródeł rękopiśmiennych i ikonograficznych oraz streszczenia: francuskie, angielskie i niemieckie. Książka warta polecenia czytelnikowi polskiemu.

Andrzej Abramowicz

Il est intéressant de constater que, dans les années 1970-1980, les auteurs de ces ouvrages ont cherché à établir une relation entre la culture et le développement économique. Ils ont souligné que la culture n'est pas seulement un reflet de la société, mais qu'elle agit également sur elle. Cette approche a permis de mieux comprendre le rôle de la culture dans le développement d'un pays.

Les auteurs ont également souligné que la culture est un facteur de cohésion sociale et de stabilité politique. Ils ont montré que les sociétés qui ont une culture forte et un sentiment d'appartenance ont tendance à être plus résilientes face aux crises économiques et politiques.

Enfin, ils ont souligné que la culture est un facteur de développement humain. Ils ont montré que les sociétés qui ont une culture riche et diversifiée ont tendance à avoir un niveau de vie plus élevé et une meilleure santé publique.

Ces idées ont été reprises et développées par de nombreux auteurs dans les années suivantes. On peut citer notamment les travaux de [nom], qui a souligné l'importance de la culture dans le développement économique d'un pays. Il a montré que la culture agit sur le développement économique à travers plusieurs canaux : elle agit sur la productivité du travail, sur l'innovation, sur l'attraction des investissements étrangers, etc.

Il est également intéressant de noter que ces idées ont été reprises et développées par de nombreux auteurs dans les années suivantes. On peut citer notamment les travaux de [nom], qui a souligné l'importance de la culture dans le développement économique d'un pays. Il a montré que la culture agit sur le développement économique à travers plusieurs canaux : elle agit sur la productivité du travail, sur l'innovation, sur l'attraction des investissements étrangers, etc.

Enfin, il est intéressant de noter que ces idées ont été reprises et développées par de nombreux auteurs dans les années suivantes. On peut citer notamment les travaux de [nom], qui a souligné l'importance de la culture dans le développement économique d'un pays. Il a montré que la culture agit sur le développement économique à travers plusieurs canaux : elle agit sur la productivité du travail, sur l'innovation, sur l'attraction des investissements étrangers, etc.